

Vývoj pedagogických disciplín

Vývoj, současný stav a výhled pedagogiky volného času v České republice

(Přehled – podněty – výzvy)

Břetislav Hofbauer

Klíčová slova: volný čas, výchova mimo vyučování, výchova neformální, výchova ve volném čase, pedagogika volného času

1. Z čeho můžeme vycházet?

Volný čas jako mnohorozměrný prostor života a výchovy současného člověka (a zejména dětí a mládeže) poskytuje v současnosti pro jeho činnost a rozvoj četné možnosti. Jeho celkový fond se trvale rozšiřuje a svůj obsah a realizační způsoby obohacuje. Aktivity volného času mají dnes předpoklady působit na nejrozličnější stránky osobnosti, podporovat seberealizaci každého příslušníka mladé generace a motivovat ho k aktivní účasti na vlastním utváření i na rozvoji společnosti.

Jejich vliv se uplatňuje v různých prostředích života a výchovy dětí a mládeže od lokálního po mezinárodní, od rodiny přes školu a profesi po celou společnost. Takto trvale a soustavně roste jejich dosah, pozitivní vliv a význam. Současně však vznikají a rozšiřují se také negativní jevy s nimi spjaté, ať sem pronikají z dalších oblastí života nebo vznikají přímo ve volném čase. Úměrně tomu roste odpovědnost pracovníků zde působících a zvyšuje jejich podíl na stavu společnosti současného komplikovaného světa.

V průběhu doby se systém aktivit a zařízení volného času rychle rozvíjel. Jeho dynamiku názorně charakterizují údaje za poslední dvě století. J. J. Ryba, rožmitálský kantor známý svou hudební tvorbou, v zápise do svého deníku musil v r. 1790 obhajovat čas pro samotnou školní docházku a volný čas dětí nemohl brát v úvahu: „Domácí práce nemohou vadit školní

docházce, neboť dopřejeme-li dětem 7–8 hodin spánku, 2 na jídlo a také 10 k práci, zbývají pro školu stále ještě 4 hodiny.“

Na opačném pólu stojí současné údaje H.W. Opaschowského, německého sociálního pedagoga, teoretika volného času a pedagogiky volného času, který ve své práci *Einführung in die Freizeitwissenschaft* (Opladen, Leske-Budrich, 1997, s. 82) uvádí:

- Průměrný čas lidského života se od r. 1800 do 90. let minulého století prodloužil z 50,2 na 76,5 let a do r. 2010 dále vzroste na 78,8 let (celkově tedy více než o polovinu); to současně podstatně rozšířilo (rozšíří) i celoživotní volný čas. V obdobném poměru se zvýší celoživotní počet dní ze 16,3 tis. na 28,7 tis. a hodin ze 440 tis. na 690 tis.
- Přitom čas nutný pro realizaci biologických potřeb (spánek – jídlo – hygiena) se absolutně zvýší ze 188 tis. na 290 tis. hodin, bude se však pohybovat vyrovnaně kolem 40 % celkového času života.
- Proporce dalších dvou základních oblastí však prošly a procházejí podstatnými změnami: Časové nároky na práci a povolání se snížily ze 150 tis. na 60 tis. hodin a dále klesnou na 40 tis. hodin (tedy z výchozích 34 % na 9 % v 90. letech minulého století až na 6 % celoživotního času).
- Úměrně tomu prochází zásadní změnou volný čas: Z výchozích 110 tis. hod. (25 % celkového času života) na 340 tis. (51 % v 90. letech minulého století) a v r. 2010 jeho rozsah vzroste na 380 tis. hodin (52 % jeho celkového fondu).

Nejdynamičtěji se tedy rozvíjí oblast s relativně nejvyšší mírou svobody člověka, která není podmíněna ani základními potřebami života, ani školními nebo pracovními povinnostmi, nýbrž je (nebo může a má být) sférou dobrovolného rozhodování a účasti. Člověk se od dětství a mládí učí osvojovat pravidla uspokojování svých základních životních potřeb, školního vzdělávání, přípravy na práci a následně i pracovního života. Na svůj volnočasový život se však zatím připravuje značně nedůsledně. Tato příprava má vycházet z dobrovolnosti jeho účasti, která umožňuje individuální volbu aktivit, současně však vyžaduje odpovědný a perspektivní přístup jednotlivce k sobě samému i svému okolí.

2. Trojí přístup k problematice

Výrazná novost, dynamika a alternativnost této oblasti se plně rozvinuly v posledním století a zejména v jeho druhé polovině. Celá oblast prošla v evropském kontextu přes jeho četné a hluboké celospolečenské krize a katastrofy zásadně pozitivním vývojem a proměnami, během nichž se měnily také přístupy k její problematice. Ve druhé polovině minulého století se také v našich podmínkách uplatnily tři koncepce výchovného zhodnocování volného času. Byly odrazem úsilí neponechávat živelnému vývoji oblast, která

v celospolečenské dimenzi vzhledem k dětem a mladým lidem trvale rozšiřovala svůj rozsah; uskutečňovala nové a různorodé obsahy, způsoby činnosti i jejich institucionální zajištění) a takto nabývala na celospolečenské prestiži, významu i odpovědnosti. Přes relativní krátkost tohoto období se i mnohé událo; společenská východiska, výchovné cíle, obsahy, způsoby činnosti i výsledky aktivit se rychle rozvíjely; výrazně se proměňovaly přístupy a postoje jejich účastníků k nim; účastníci dosahovali mnoha úspěchů, zdaleka však neřešili (a tedy ani nedořešili) všechny tradiční i nově vznikající problémy.

V prvních letech po druhé světové válce, v době obnovy a nového rozvoje naší země a výchovného systému její mladé generace, se u nás – podobně jako v dalších středo- a východoevropských zemích – uplatnila **koncepte mimotřídní výchovy**, tedy výchovného působení uskutečňovaného školou mimo povinný vyučovací proces. Navazovala na působení pedagogů předmnichovské republiky (například dětské farmy Eduarda Štorcha). V jejím rámci se uskutečňovala zejména činnost útvarů zájmové činnosti školy (zájmových kroužků nebo uměleckých souborů), školní knihovny a žákovské samosprávy, která někdy vydávala také školní časopis. Tento fond zkušeností obohatily působení a publikace Vl. Konvičky, St. Vrány a dalších pracovníků reformního hnutí, kteří svoje působení začali již ve třicátých letech. V prvních poválečných desetiletích byly tyto otázky řešeny zejména v pracích R. Opaty (1967).

Souběžně – rovněž počínaje předválečným obdobím – se rozvíjela také **činnost mimoškolní**, uskutečňující se zejména prostřednictvím sdružení dětí a mládeže, zařízení jejich volného času a tisku určeného těmto věkovým skupinám. Oba pojmy se uplatňovaly v tehdejší celoevropském kontextu. K nám po r. 1945 přicházely především jako zkušenost tehdejšího sovětského výchovného systému; v první polovině 50. let měly monopolní postavení a přes některá oslabení si je udržovaly také v dalších letech. Zdůrazňovaly především institucionální zřetel a aktivity označované definicí per negationem („mimo“ třídu, „mimo“ školu). U nás měly zakladatelský význam; nepřispívaly však příliš ani k ujasňování koncepčních a praktických souvislostí obou oblastí, ani ke komplexnímu přístupu k volnému času a jeho výchovného zhodnocování.

Toto pojetí bylo proto od 60. let minulého století nahrazováno širším, věcně správnějším pojetím a pojmem **výchovy mimo vyučování**. V něm sice nadále přetrvávalo negativní vymezení („mimo“ vyučování), ne již však vzhledem k organizačnímu zřeteli (třída – škola), nýbrž k vyučování jako vzdělávací a výchovné činnosti. Jeho předností bylo komplexní chápání mimovyučovacích aktivit školy i mimoškolních činitelů jako zvláštní oblasti výchovy mimo rodinu a povinné školní vyučování, která se realizuje prostřednictvím specifických aktivit a institucí dobrovolné činnosti (Sedlář, 1968;

Bláha, 1980). V 70.–80. let byla sice z mocenských pozic opět prosazována koncepce mimotřídní výchovy a alternativní přístupy omezovány; i tehdy se však pojetí a terminologie výchovy mimo vyučování udržely a v některých směrech přetrvaly také pro budoucnost.

Výchova ve volném čase

Od poloviny 60. let vzrůstalo poznání, že významnou oblastí života a výchovy dětí, mládeže i dospělých se stává **volný čas**. Po letech poválečné obnovy vznikaly celospolečensky podmínky pro jeho rozšiřování a doceňování: postupně byl zaveden pětidenní pracovní i školní týden a na základě účasti rostoucího počtu dětí a mládeže se rozvíjely jak jejich spontánní, tak také organizované aktivity. Zvýšení zájmu o tyto otázky napomohla obnova sociologie, která byla v 50. letech odmítána jako „buržoazní pavěda“ a prakticky zlikvidována. Opět se začala uskutečňovat empirická šetření o stavu společnosti včetně volného času jejích příslušníků a objevily se první zmínky a úvahy o možnostech jeho pedagogického zhodnocování a o pedagogice volného času jako nové disciplíny pedagogiky. Oproti tomu oficiální Pedagogický slovník z r. 1965 a 1967 pojem „volný čas“ a tím méně „pedagogika volného času“ ještě neznal.

Obdobný proces s určitým předstihem oproti vývoji v naší zemi probíhal také v mezinárodním rozměru, kde se práce a jejich terminologie spjatá s rozvojem pedagogického zhodnocování volného času objevovaly již od konce 30. let. V širší míře se i v tomto případě uplatnily od počátku 60. let, kdy se podobně jako u nás zkracovala pracovní doba dospělých a počet dní školní docházky v týdnu a vznikaly i další příznivé podmínky pro rozvoj volného času. Tehdy se začala běžně uplatňovat i pojmy jako „aktivity nebo zařízení volného času“ a jejich různé alternativy.

V dalších desetiletích rozsah a možnosti, dosah i význam volného času dětí a mládeže rostly; jeho funkce, obsah, metody a institucionální zajištění se trvale obohacovaly a diferencovaly; rozšiřoval se počet i spektrum vztažných skupin účastníků. Takto se projevovaly pozitivní důsledky soustavně realizovaných aktivit, avšak také rozporné i vysloveně negativní jevy, které jejich účinnost oslabovaly. Význam a výchovné možnosti volného času začaly být proto v mezinárodním měřítku i u nás analyzovány a využívány vznikající pedagogikou volného času i obory z ní vycházejícími (pedagogikou zážitků – pedagogikou dobrodružství – muzeopedagogikou a dalšími).

Počátkem 90. let se obě dosavadní koncepce (výchova mimo vyučování a počínající pedagogika volného času) i jejich terminologie uplatňovaly souběžně. Postupně se však prosazoval přístup vycházející z koncepce volného času a nacházel uplatnění na seminářích a konferencích pracovníků této oblasti, v učebnicích a publikacích oboru i v dokumentech státních orgánů

o koncepci státní politiky pro oblast dětí a mládeže, které jsou přijímány od 90. let po současnost. Významně zapůsobila také skutečnost, že se od počátku této dekády otevřely cesty k poznání zahraniční, zejména evropské zkušenosti plynulým přístupem k literatuře, účastí na mezinárodních aktivitách dětí a mládeže nebo setkáních pracovníků této oblasti. Důležitým zdrojem poznání a rozvoje byla rovněž možnost začít se soustavně seznamovat se zkušeností mezinárodních struktur (zejména Rady Evropy – příslušných úseků Evropské unie a OSN): s jejich publikacemi, periodiky a v širokém měřítku se účastnit jejich zasedání, mezinárodních seminářů, konferencí nebo studijních cest.

Na základě tohoto vývoje je terminologie dále strukturuje. **Výchova ve volném čase** jako časovém prostoru zahrnuje veškeré působení v čase, který neslouží realizaci základních biologických potřeb ani školních nebo pracovních povinností. To současně umožňuje opustit negativní vymezení této oblasti a naopak pozitivně charakterizovat její zvláštnosti, zejména dobrovolnost účasti, volitelnost aktivity nebo zásadu participace.

Výchova **prostřednictvím volnočasových aktivit** jako cesta ke zvládnutí tohoto časového prostoru má tedy výrazná specifika. Směřuje k rozvoji a utváření individuálních rysů dítěte a mladého člověka a pomáhá ho připravit na život a působení mezi vrstevníky i dospělými. Východiskem i cílem činností je osvojovat si nové znalosti, dovednosti a kompetence „uvnitř“ sféry volného času (například rozvojem individuálního zájmu – různými způsoby aktivního odpočinku). Vlivy a důsledky některých volnočasových činností však tuto hranici daleko překračují a významně ovlivňují další oblasti života člověka (například přerůstáním individuálního zájmu o určitý obor k příští profesní orientaci – od činnosti žákovské samosprávy k veřejně prospěšné činnosti v samosprávě obce).

Předmětem pozornosti se stává (nebo se může stávat) i sám volný čas. Výchova k němu zahrnuje jeho reflexi jako významné oblasti a hodnoty života; jako šance na její smysluplnou realizaci účastníky; jako cílevědomého odkrývání a využívání jeho obsahů a metod tak, aby se učili a naučili využívat ho k rozvoji sebe sama, druhých lidí, společnosti nebo přírody. **Výchovu k volnému času** lze proto právem pokládat za klíč pro otevírání nových možností aktivit a rozvoje člověka, za motor, který úsilí o jeho pedagogické zhodnocování dává potřebný směr, smysl a dynamiku.

Pedagogika volného času analyzuje dosavadní vývoj, současné možnosti i perspektivy ve všech třech směrech. Vnáší do nich nové podněty a iniciativy a harmonizuje je s dosavadní zkušeností nebo překonává nežádoucí tradice. Děti a mladé lidi uschopňuje k tomu učit se za pomoci dospělých (rodičů – vychovatelů – animátorů) a postupně také samostatně volit vhodné aktivity a způsoby jejich realizace tak, aby byly ve prospěch rozvoje jich samých,

jejich okolí, společnosti, světa. Ve všech těchto ohledech je proto pedagogika volného času velkou šancí dalšího pozitivního vývoje.

Výchova neformální

Od 90. let se na základě praxe a dokumentů evropských institucí objevuje nový přístup a z něho vyplývající terminologie, která rovněž odráží úsilí o komplexnost a ucelenost působení ve volném čase. **Výchova formální** je souborem aktivit uskutečňujících se ve školách nebo odborných vzdělávacích zařízeních; je zajišťována nebo podporována státem; věkově je odstupňována od vzdělání základního po vysokoškolské; zakončení jednotlivých stupňů je potvrzováno dokladem o absolvování. Patří sem tradiční vzdělávání uskutečňující se ve škole, dálkovým studiem na střední nebo vysoké škole, distančním vzděláváním zprostředkovaným médií na základě připravených programů.

Výchova informální je získáváním vědomostí a úsilím o rozvoj osobnosti bez institucionálního začlenění; učením vyplývajícím z denního kontaktu a zkušenosti s rodinou, prací, přáteli, živelně vznikajícími vrstevnickými skupinami dětí a mládeže, médií a vlivy dalších činitelů působících v různých životních prostředích. Může probíhat cíleně, obvykle však působí nezáměrně, neorganizovaně, nesystematicky a nekoordinovaně.

Výchova neformální je aktivita cílená a strukturovaná, mimo formální výchovný systém (v zájmovém kroužku nebo jiném útvaru zájmové činnosti - jako členství a činnost ve sdružení dětí a mládeže nebo v oddílech mladých členů organizací dospělých, například tělovýchovy, požárníků apod.). Její hlavní charakteristikou rozdílem oproti výchově informální je skutečnost, že výchova informální je dána především postavením dítěte a mladého člověka ve společnosti a neuskutečňuje se z jeho vlastního rozhodnutí; výchova neformální od něho naopak vychází, realizuje se prostřednictvím jeho dobrovolné činnosti; má proto nejbližší k volnočasové výchově.

Vymezují ji především tyto rysy: je součástí koncepce i praxe celoživotní výchovy a vzdělávání; zahrnuje svobodné rozhodování o účasti na aktivitách, které poskytují nejen věcné a odborné znalosti a dovednosti, nýbrž také schopnosti, sociální kompetence a hodnoty demokratické občanství, rovnost muže a ženy, ekologické uvědomění, tvořivý a aktivní přístup ke skutečnosti a svému životu, k účasti na životě společnosti a angažovanosti na jejím vývoji; obsahuje prvky demokratismu (spoluúčast každého jedince a jeho skupiny na činnosti dobrovolných sdružení nebo samosprávných struktur dětí a mladých lidí).

Její význam roste také proto, že systémy formální výchovy nemohou plně dostát všem dnešním výzvám a požadavkům na přípravu mladé generace.

Má doplňující, avšak nezastupitelnou úlohu a je jedním ze způsobů rozvoje demokratické společnosti a respektování práv člověka. Dává příležitost:

- rozvíjet zvědavost a nadšení pro věc, získávat zkušenosti a přebírat odpovědnost;
- společně pracovat, učit se demokraticky jednat, rozhodovat a takto si osvojovat zásady aktivního občanství;
- rozšiřovat svoje osobní, sociální a profesní kompetence;
- učit se angažovanosti a solidaritě, iniciativě, toleranci a interkulturní výchově, kritickým postojům a intelektuální nezávislosti, sebedůvěře a dalším žádoucími rysům osobnosti.

Neformální výchova čerpá z výchovy formální a informální a sama je svými podněty obohacuje. Dnes se rozpracovává a uplatňuje také v naší zemi, podporována evropskými strukturami, především Radou Evropy a Evropskou unií. Svou současností i možnostmi dalšího rozvoje se stává významným podnětem i pro rozvoj pedagogiky volného času.

3. Krystalizace pojetí a praxe pedagogiky volného času v naší zemi

Vývoj posledních patnácti let přinesl od počátku zásadní přeměny naší společnosti významný vklad také do pojetí, praxe a možností rozvoje pedagogiky volného času. K řešení její problematiky je tak možno přistupovat z různých stran a na základě prohlubující se znalosti o předchozím vývoji a aktuální situaci u nás, v dalších zemích, v celoevropském a případně i světovém kontextu. Devadesátá léta se tak stala prvním obdobím, kdy se v našich podmínkách začala pedagogika volného času konstituovat jako samostatná vědní disciplína. Celý proces charakterizují skutečnosti, jež uvádíme bez nároku na úplnost aktivit, publikací nebo autorů.

Přístupy pedagogiky volného času se počátkem 90. let uplatňovaly **postupně a paralelně s tradiční koncepcí** Příspěvky na semináři Ústředního domu dětí a mládeže ČR „K problematice koncepcí výchovy mimo vyučování“ (Čelákovice, leden 1991) a akceptovaly ještě jako východisko výchovu mimoškolní, v některých příspěvcích se však již výrazně objevovala výchova ve volném čase. Nově utvářený model akcentoval zřetel k volnému času, který začal převažovat v legislativní a exekutivní, výchovné i publikační praxi. Dosavadní domy pionýrů (a pak dětí) a mládeže jako základní instituce této oblasti se přeměnily a přejmenovaly na střediska volného času; periodicky přijímané celostátní koncepcí státní politiky vzhledem k mladé generaci zařazovaly otázky realizace jejího volného času; obdobně se těmito otázkami začal soustavně zabývat pražský Institut dětí a mládeže.

Na vývoji se významně podílela naše **tradiční a nově vznikající periodika** zabývající se touto oblastí života a výchovy dětí a mládeže. Trvale zde působil a působí časopis Vychovatel vycházející od r. 1957 v Bra-

tislavě. Umožnil zobecňovat zkušenosti Československa a poté obou jeho nástupnických států a je i nadále místem výměny zkušeností jejich pedagogů volného času. Z českých pedagogických periodik věnuje dané oblasti značnou a záslužnou pozornost Pedagogická orientace, odborný čtvrtletník a zpravodaj České pedagogické společnosti. Zveřejňuje jednak původní statí a rozborů, jednak dokumenty mezinárodních organizací přijímaných k problematice této oblasti. U našeho dalšího pedagogického tisku (například časopisu Pedagogika) je to pozornost spíše příležitostná, zasluhovala by si proto výrazného zvýšení zájmu jak redakce, tak také samotných autorů.

Pražský Institut dětí mládeže vydával od počátku 90. let informační měsíčník *Za školou* (1990–1995), věnující se aktivitám volného času, byt měl v podtitulu ještě označení „výchova mimo vyučování“. Čtvrtletník, teoreticko-metodický bulletin *Mládež–společnost–stát* (1991–1997), přinášel kromě informačních statí zejména výsledky historického, srovnávacího a empirického výzkumu různých oblastí života a výchovy mladé generace ve volném čase. Poté začaly několikrát ročně vycházet *Informační listy* (od r. 1998 dosud), jež však mohou plnit pouze dílčí úkoly. Zánik obou prvních periodik bez náhrady se nepodařilo ani odvrátit, ani v dalších letech plně kompenzovat, takže pedagogika volného času dětí a mládeže nemá v České republice možnost potřebné prezentace.

Na činnost sdružení dětí a mládeže se v současnosti zaměřuje *Archa*, Zpravodaj o výchově a využití volného času dětí a mládeže (vydává Česká rada dětí a mládeže, 8× ročně), věnující pozornost společným potřebám a spolupráci sdružení dětí a mládeže i jejich konkrétním aktivitám. Větší sdružení (*Junák*, *Pionýr*, *Duha* a další) vydávají periodika objasňující koncepční východiska svého sdružení, zkušenosti ze své dosavadní praktické činnosti a náměty pro budoucí činnost.

Existující deficit pomáhá v poslední době zmírňovat periodikum *GYMNASION – Prázdninová škola* Lipnice (první číslo vyšlo na jaře r. 2004, ročně vycházejí dvě čísla, každé o stu stránkách a více). Uplatňuje přístupy a metody zážitkové pedagogiky, pozornost věnuje jejím historickým i teoretickým východiskům, zahraniční i domácí praxi. Obsahuje množství konkrétních zkušeností a praktických námětů (zejména pro hry a různé způsoby pobytu v přírodě). Všemi těmito obsahovými parametry i grafickou podobou je v našich současných podmínkách novým, inspirativním a přitažlivým způsobem zprostředkování informací a zdrojem podnětů.

Přesto však se současný stav u nás negativně odlišuje od situace v dalších srovnatelných evropských zemích (Nizozemsko, Rakousko a Slovensko). V této souvislosti připomeňme například slovenské periodikum *Mládež a spoločnosť*, časopis pro státní politiku a výzkum mládeže přinášející fundované sondy do historie i současnosti různých oblastí oboru. Dalším peri-

odikem je časopis o mládežnické politice „Zoom-m. Zaostrené na mladých“, které vydává Rada mládeže pro Slovensko a Juventa. Zahrnuje množství praktických rozborů zaměřených na praxi a dílčích informací o dané oblasti.

V souvislosti s oživením a podstatným rozšířením výměny zkušeností se na základě osobních, korespondenčních nebo internetových kontaktů začala zvyšovat také naše **znalost a možnost využívání zahraničních periodik**, zejména zemí okolních (Německo, Rakousko a Polsko), avšak také dalších (Francie, Skandinávie a země východní Evropy). Například ve Francii vychází od r. 1995 čtvrtletně na vysoké teoretické a poznávací úrovni revue AGORA. Débats/Jeunesse (Institut National de la Jeunesse et de l'Éducation populaire), věnující velkou pozornost volnému času mladé generace. Zabývá se zobecňováním a teoretickou reflexí zkušeností své země a dalších zemí a regionů současné Evropy a světa, výzkumnými pracemi o historii, současnosti i budoucnosti oboru. Její redakční rada soustřeďuje přední francouzské sociology, politology, psychology a pedagogy, pracovníky veřejné správy a další.

Značná pozornost se této tematice věnuje rovněž v Německu. Zde od r. 1991 začalo ministerstvo pro rodinu, seniory, ženy a mládež několikrát (zpravidla šestkrát) ročně vydávat KABI (**K**onzentrierte **A**ktion **B**undes **I**nnovationen), tematická čísla zabývající se různými stránkami života a výchovy mladé generace. Většina se jich v širších souvislostech týká také jejího volnočasového života (zlepšení dialogu mezi generacemi, hodnotové orientace mladých lidí) a některá se věnují výhradně jejich volnému času (politické vzdělávání, sportovní výchova, prevence kriminality, mládež a Evropa a další).

Obdobný tematický záběr, řešený však spíše z hlediska praktických opatření a prezentovaný stručnými věcnými informacemi, má periodikum IJAB (Informationen Jugendarbeit und Jugendpolitik International) vydávané Mezinárodní službou výměn a služeb mládeži NSR, které se věnuje také informacím o mezistátní a mezinárodní spolupráci z tohoto oboru.

Významným přínosem k pedagogickému zhodnocování volného času a ke konstituování pedagogiky volného času se u nás staly **samostatné publikace, vysokoškolská skripta a zobecnění zahraničních zkušeností**. Mezi jejich průkopníky patřily v předchozích desetiletích práce Lokajíčkové z dřívějších desetiletí (Lokajíčková, 1967 a 1974). Zahraniční praktické zkušenosti obsahovaly v té době publikace Hofbauera (1968 a 1969).

Po vynuceném útlumu pozornosti k tomuto pojetí v 70.–80. letech se problematika volného času začala v následující dekádě objevovat opět častěji, v rostoucím dosahu a významu. Velkou měrou byla spjata s aktivitami pracovníků Pedagogické fakulty Masarykovy university v Brně a s tako-

vými tématy jako předmět a pojetí pedagogiky volného času, její historie, funkce a vnitřní členění, postavení mezi příbuznými pedagogickými vědami (pedagogika zážitků, muzeopedagogika, výchova v obci, pro obec a prostřednictvím obce). Mezi ně se zařadily práce Važanského a Smékala (1995), Spousty (1995 aj.). Patří sem i práce Faltýskové, Knotové, Němce nebo Prádky.

Volnočasovou problematiku začali řešit rovněž pracovníci pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, zejména v pracích Bůžka a jeho kolegů, také Žumárová a další pracovníci Ústavu sociálních studií Pedagogické fakulty v Hradci Králové.

Rostoucí pozornost věnovaná praxi i teorii výchovného zhodnocování volného času dětí a mládeže usnadnila během prvního desetiletí po zásadní proměně naší společnosti koncipovat a vydávat také souborně zaměřené práce určené pro vysokoškolské a středoškolské studenty oboru. O jejich potřebě svědčí skutečnost, že „Pedagogika volného času“ Pávkové a kol. vyšla v letech 1999–2002 již ve třech vydáních. I v její orientaci se projevil určitý vývoj. Zatímco podtitul jejího prvního vydání ji charakterizuje jako teorii, praxi a perspektivy „mimoškolní výchovy“, vydání třetí uplatňuje komplexnější pojem „výchova mimo vyučování“. Jejím společným východiskem je volný čas jako nadějný i rizikový prostor života a výchovného působení. Z volného času a jeho výchovného zhodnocování vychází rovněž nedávno vydaná práce Děti, mládež a volný čas (Hofbauer, 2004).

V těchto posledních pracích se uplatňují přístupy zvyrazňující perspektivní význam praktického výchovného působení ve volném čase i pedagogiky volného času jako jeho teoretické reflexe. Jsou to zejména: poznávání jeho dosavadního vývoje, současné praxe a výhledu; rozbor specifiky jeho obsahu a metod; systémové pojetí různých prostředí tohoto působení počínaje rodinou až po mezinárodní dimenzi; srovnávací zřetel, který reaguje na možnosti přejímat zkušenosti druhých zemí, rozvíjet v této oblasti mezinárodní spolupráci a vycházet z podnětů současného evropského integračního procesu. Tendence ke komplexnímu pojetí je nesporná; vzhledem k relativní krátkosti dosavadní pozornosti a zejména ke složitosti a proměnlivosti problematiky ji však lze charakterizovat stále ještě jako počátek a první kroky na cestě velmi široké a daleké.

Nedílnou součástí poznávacího procesu se stala **empirická šetření** zaměřená na volný čas dětí a mládeže, jejich výchovy v tomto čase a na další problémy související s tím bezprostředně i nepřímě. Těmito otázkami se od 90. let pravidelně zabývá pražský Institut dětí a mládeže, který řešil a řeší zejména následující tematické okruhy: volnočasové chování a výchova dětí a mládeže; jejich přání, zájmy, obsahové preference a míra jejich realizace; stav aktivit v různých sférách volného času (sdružování, zařízení volného

času rodin s dětmi, volného času městské mládeže, tělovýchovných aktivit, participace na volném čase, spoluúčasti mládeže z pohledu státní správy a pracovníků mezi dětmi a mládeží a další).

V souvislosti s tím zkoumal také další otázky: objektivní situaci mladých lidí a jejich postavení ve společnosti (mladé rodiny, mezilidské vztahy, životní styl, životní prostředí); hodnotovou orientaci, práci s nadanými dětmi a mládeží; negativní jevy (tělesné tresty, závislosti, šikana, násilí). Výsledky šetření byly uveřejňovány na seminářích a konferencích, v periodikách IDM nebo v samostatných publikacích.

Velkou pozornost si pro svůj poznávací přínos zasluhují samostatné, sociologicky zaměřené práce týkající se mladé generace i dospělých. Mezi ně patří především práce *Proměny české mládeže*. Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů (Sak, 2000), která těmto otázkám věnuje samostatnou pozornost zvláště v kapitolách 6–8 (Volný čas a aktivity mládeže, Média v životě mládeže a mládež v informatizaci společnost, Sociálně deviantní jevy a sociálně deviantní mládež, s. 131–244). Těžiště empirických údajů pochází z první a zčásti také druhé poloviny 90. let, cenná je však také komparace s výsledky zkoumání z počátku let osmdesátých.

O trvale stoupajícím významu volného času svědčí skutečnost, že také komplexní sociologické pohledy na rozvoj naší současné společnosti ho zařazují mezi základní ukazatele proměn způsobu života (Tuček a kol., 2003, s. 174–204). Mezi otázky řešené v těchto souvislostech patří zkracování pracovní doby, pracovní angažovanost a činnost s ní související vázaný čas, proměny volného času, vnímání změn v trávení volného času jeho účastníky, víkendové chataření a chalupaření, způsoby trávení dovolené.

Volný čas dětí a mládeže se zejména od druhé poloviny 90. let stále častěji stává také **důležitým tématem setkání pracovníků pedagogické teorie a praxe**, jejichž výsledky zaznamenávají sborníky z těchto setkání. Setkání umožňují pružně zobecňovat zkušenosti jednotlivců, pedagogických a výzkumných institucí, vzájemně je konfrontovat, otevírat nové možnosti pro uplatnění teoretických poznatků i zobecnění zkušeností v místním nebo celostátním měřítku. Bez nároku na úplnost jmenujme například nabídku aktivit volného času dětí a mládeže (setkání svolané okresním úřadem Olomouc, 1996); Romové a volný čas (9. setkání Hnutí R v Brně, 1997), konferenci České pedagogické společnosti o Úmluvě OSN o právech dítěte (Brno, 1999), *Proměny školy, učitele a žáka na přelomu tisíciletí* (Sjezd učitelů Brně, srpen 2000), kde jednou z osmi sekcí byla problematika „Děti ve volném čase“. Pravidelnou pozornost těmto otázkám věnují také mezinárodní konference Socialia pořádané Ústavem sociálních studií Univerzity v Hradci Králové. Jedna z nich se v r. 2000 zabývala problémem „Mládež a volný čas“,

další (r. 2002) v rámci tématu „Sociální analýza mládeže“ řešila rovněž tuto problematiku.

Kromě setkání věnovaných výlučně nebo převážně volnému času a výchovnému působení v jeho průběhu se konají také semináře a konference. Někdy k němu mají dílčí, přesto však významný vztah a tuto oblast pomáhají uvádět do objektivních souvislostí života dětí a mládeže i jejich různých sociálních prostředí. Ve stručném výčtu naznačme opět některé skutečnosti:

Především to byly národní a mezinárodní semináře pořádané MŠMT a jeho IDM, z nichž seminář uskutečněný v r. 2000 se zabýval Úmluvou o právech dítěte. Obdobně tomu bylo u konference uskutečněné Českou pedagogickou společností (spolu s katedrou pedagogiky PedF UK v Praze) jako setkání K otázkám srovnávací pedagogiky (Praha, 2001) nebo Sociální pedagogika jako vědecká a společensky užžitná disciplína, r. 2000 nebo Konstituování sociální pedagogiky jako vědeckého oboru, r. 2004, které uspořádal Institut mezioborových studií Brno.

Významná byla rovněž činnost občanské společnosti. Od počátku 90. let až do současnosti proběhlo deset seminářů české sekce mezinárodní organizace Defence Children International, jejichž témata s problematikou volného času zpravidla přímo souvisela (zejména otázky rozvoje a ochrany dítěte a jeho participace na životě společnosti). Také zprávy hodnotící plnění Úmluvy o právech dítěte v naší zemi, zpracovávané různými resorty státní správy a kriticky doplňované subjekty občanské společnosti, obsahují vždy také otázky volného času.

Výměně zkušeností o těchto otázkách přispívají kontakty a výměny zkušeností mezi různými evropskými zeměmi. Tradičně přínosná byla a jsou zejména **setkání se slovenskými vysokými školami a zařízeními** uskutečněná především v Bratislavě, Prešově nebo Bánské Bystrici. Také v naší pedagogice volného času se oceňují výsledky činnosti předních pracovníků tohoto oboru, například M. Daráka, E. Kratochvílové nebo I. Kominarce. Obsahově široký je tematický záběr mezinárodních vědeckých konferencí zejména Fakulty humanitních a přírodních věd university v Prešově (zájmové aktivity dětí a mládeže, výchova a vzdělávání dětí ze sociálně znevýhodněného prostředí, pedagogické profese v současných společenských souvislostech, volný čas a zájmové aktivity romských dětí a další). Na konferenci Sociália 2005 připravované na říjen tohoto roku Fakultou zdravotnictví a sociální práce university v Trnavě bude jedna z pěti sekcí věnována volnému času jako sociálnímu fenoménu.

Stručně a opět bez nároku na úplnost se můžeme zmínit o **dalších bilaterálních i širších mezinárodních setkáních pracovníků**, která za účasti našich zástupců uskutečňují instituce různých evropských zemí a umožňují zde jednak získávat přehled a podněty pro další vývoj dané oblasti, jednak

jejich účastníky seznamovat s naší zkušeností. Takové možnosti se našim volnočasovým pracovníkům naskytly například: spoluprací s Národním institutem mládeže a lidové výchovy (INJEP v Marly-le-Roi u Paříže) nebo francouzským sdružením Střediska přípravy v metodách aktivní výchovy (CEMEA) s německým zařízením Sonnenberg v Dolním Sasku, střediskem přípravy pracovníků i místem setkávání skupin mladých lidí různých zemí Evropy, včetně naší, s Centrem mládeže dr. H. Jordana v Krakově a jeho pravidelnými mezinárodními konferencemi, s Palácem dětí a mládeže v Petrohradě nebo v Kyjevě. Rozbor dosavadního vývoje mezinárodní spolupráce i jejího přínosu pro obor si zaslouží samostatnou pozornost zahrnující také další regiony kontinentu. Bohaté, neustále se rozšiřující zkušenosti mají v těchto otázkách zvláště země severní Evropy.

Do těchto souvislostí se jako aktivní činitel zařadila také **činnost Evropské asociace zařízení volného času dětí a mládeže (EAICY)**, která sídlí v Praze, sdružuje zařízení, sdružení a individuální členy a je členem úseku nevládních organizací při Radě Evropy. Zakládalo ji 20 národních organizací z 9 zemí; v současnosti má celkem 70 členů (z toho 52 organizací a 18 individuálních členů) ze 17 zemí západní, střední a východní Evropy. Svoje působení zaměřila na tyto úseky činnosti:

- do současnosti uskutečnila nebo inspirovala přes 40 mezinárodních seminářů, konferencí, kolokvií a dalších setkání ve více než 20 městech západní, střední a východní Evropy na různá volnočasová témata (cesty k mezinárodnímu dorozumění, výchova k aktivnímu občanství a právům člověka, rozvoj zařízení volného času a letních táborů, participace dětí a mladých lidí na životě společnosti a dalších);
- každoročně iniciovala a podpořila uspořádání desítek zájmových, výchovných a soutěžních aktivit dětí a mladých lidí svých členských i dalších institucí, které měly výrazný internacionální průběh a vyznění;
- umožnila účast svých členů na aktivitách dětí, mládeže i jejich vedoucích, které se uskutečňují z její iniciativy nebo v rámci aktivit Rady Evropy.

Členitá paleta aktivit se v průběhu minulých dekád rozvinula do šíře a vzhledem k aktuálnosti a naléhavosti výchovy ve volném čase pokračuje v tomto rozvoji až do současnosti. Množství, různorodost obsahu a uplatněných způsobů odráží bohatost možností, které volný čas poskytuje. Z otázky, jež vyvolává, je to zvláště **potřeba zabývat se pedagogikou volného času jako svébytnou pedagogickou disciplínou**. Ta dosud u nás není plně konstituována a rozvinuta. Jako vědecká a studijní disciplína se v současnosti uplatňuje pouze na některých našich vysokých a středních školách a potřebuje historickou i teoretickou analýzu svého poslání a cílů, uspořádání a společenského uplatnění.

Přesto proces jejího pronikání do širšího povědomí pracovníků pedagogické teorie a praxe již započal a rozvíjí se s rostoucí intenzitou. Dosvědčují to i pokusy o její charakteristiku jako disciplíny „o volném čase, pro volný čas a ve volném čase“, která „shromažďuje poznatky, informace, dovednosti a praktické zkušenosti, hledá cesty a přístupy pro zajištění optimální přípravy ke smysluplnému trávení volného času a zabývá se konkrétním pěstováním změněné kvality života“. (Vážanský a Smékal, 1995)

Zajímavou a přínosnou by se mohla stát také komparace vývoje a výsledků pedagogiky volného času ve středoevropských zemích, které v minulosti procházely a v současnosti opět procházejí obdobným historickým a kulturním vývojem (Česko, Slovensko, Polsko, Maďarsko, Rakousko a Německo). Na svoje autory pak čeká i téma podstatně širší rozbor vývoje této vědní disciplíny v celoevropském kontextu.

Problematika volného času a jeho pedagogických souvislostí začala být pravidelně charakterizována také v **našich současných oborových encyklopediích a slovnících**. Velký sociologický slovník (1996) samostatné heslo „Pedagogika volného času“ sice neobsahuje, v heslech „Čas volný“ a „Sociologie volného času“ však naznačuje některé souvislosti v tomto směru a v hesle „Pedagogika“ bez dalšího vysvětlení uvádí také pedagogiku volného času.

Pedagogický slovník (Průcha, Walterová a Mareš, 1995) v hesle „Pedagogika volného času“ věnuje těmto otázkám výraznější pozornost. Prezentuje tento obor jako pedagogickou disciplínu „zaměřenou na výchovné a vzdělávací prostředky, napomáhající autonomnímu a smysluplnému využívání volného času dětí, dospívajících i dospělých“. K tomu se váží i další hesla slovníku vymezující její souvislosti: volný čas a výchova pro volný čas, animace i oblasti spjaté s dřívější terminologií (činnost mimo vyučování, mimoškolní výchova a vzdělávání, výchova mimotřídní).

Konkretizující pohled na tyto otázky poskytuje také poznávání vývoje terminologie základních pojmů v různých evropských jazycích. Anglický pojem leisure (volný čas) je doložen již v r. 1899, francouzský loisir (volný čas) v r. 1913, loisirs de l'enfant et de l'adolescent (aktivity volného času dítěte a adolescenta) v r. 1939, německý výraz Freizeit (volný čas) v r. 1926, Freizeitpädagogik (pedagogika volného času) v r. 1927, Freizeitgestaltung (utváření volného času) v r. 1929. U nás se pojem volný čas dítěte objevil v r. 1927 v překladu z ruštiny, volný čas žáků v r. 1958. (Hofbauer, 1992).

Úsilí o pedagogické zhodnocování volného času dětí a mládeže se začalo promítat také do **současné přípravy pedagogických pracovníků pro tuto oblast**, a to jak do prezenčního, tak také distančního studia vysokých škol a zejména jejich pedagogických fakult. Ústav profesionálního rozvoje pracovníků ve školství Pedagogické fakulty UK v Praze zařadil od počátku

této dekády do programu bakalářského studia předmět Pedagogika volného času. Zpočátku byl určen pouze pro vychovatele školních družin, v současnosti je v širším pojetí zaměřen na pedagogy volného času působící také v dalších zařízeních.

Teologická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, hostitel naší konference, zavedla ve stejné době do řádného prezenčního studia kurs stejného označení. V současné době probíhají rovněž jednání o zavedení řádného bakalářského a případně i magisterského studia. Potřeba celkového řešení těchto otázek dokládá také současný zájem o distanční studium tohoto oboru – na Pedagogické fakultě v Praze mohlo být z několika set zájemců o tento obor pro školní rok 2004–2005 přijato pouze osmdesát.

Pozornost vzdělávání pracovníků věnují také další instituce. Například pražský IDM uskutečňuje již několik let kursy Standardu vědomostí v oblasti volného času dětí a mládeže, určené pro pracovníky oddělení mládeže, tělovýchovy a sportu krajských úřadů a měst.

Pronikání a doceňování volného času jako prostoru výchovy se začalo promítat také **do dokumentů a praxe našich orgánů společenského řízení**, zejména vládních koncepcí rozvoje této oblasti, přijímaných od počátku 90. let. Jedním z nich je vládní usnesení „Koncepce státní podpory ve vztahu k mladé generaci v České republice do r. 2002“, přijaté v lednu r. 1999.

Dokument sice ještě zčásti vycházel z tradiční terminologie („mimoškolní výchova“ a „výchova mimo vyučování“), především však uplatnil terminologii spjatou s volným časem („střediska volného času“, „péče o volný čas učňovské mládeže“, „volnočasové aktivity rozvíjené vzhledem k rizikovým skupinám dětí a mládeže“). Základní úkol pro budoucnost pak vymezuje takto: „Zpracovat koncepci působení státu, regionů a obcí v oblasti volného času mládeže a vytvořit vhodné legislativní a přímé i nepřímé ekonomické nástroje. Vytvořit koncepci výchovy pedagogů volného času, včetně vytváření systému jejich přípravy, ověřování vědomostí a dovedností a udělování osvědčení opravňujícího k této činnosti.“

Také do návrhu koncepce státní politiky pro oblast dětí a mládeže do r. 2007 byly mezi jejich dvanáct oblastí zařazeny ty, které volný čas řeší přímo nebo které s ním a jeho realizací souvisejí. K prvním patří úseky mládež, volný čas a mobilita mládeže; nestátní neziskové organizace pracující mezi dětmi a mládeží; participace mladé generace na společenském a politickém životě. S otázkami volného času pak zčásti souvisejí úseky mládež z národnostních menšin; mladí imigranti; mládež a životní prostředí; ochrana práv dětí a mládeže; mládež a vstup České republiky do Evropské unie.

V těchto směrech se pak rozvíjela také praktická činnost orgánů státní

správy. Pro další pozitivní vývoj oblasti by bylo velmi užitečné k naznačeným perspektivám i jednotlivým úkolům z nich plynoucích pravidelně se vracet a jednotlivé otázky (například vývoj volnočasových preferencí dětí a mládeže – přípravu profesionálních pracovníků oboru) podrobovat kritické analýze a konfrontaci deklarovaných záměrů s jejich realizací v praxi.

4. Otevřené otázky, problémy a výhledy

Mezi přínosy posledních let k rozvoji pedagogiky volného času v České republice patří na přední místo počátek a postupné uvádění výše naznačených myšlenek i závazných rozhodnutí v život jednak přímým působením mezi dětmi a mladými lidmi, jednak prostřednictvím přípravy pracovníků pro činnost v této oblasti. Přitom se rozšiřuje zkušenost získávaná v obou směrech. Řeší se nové otázky, které vyvolal předchozí a které podněcuje současný vývoj společnosti, život a výchova mladé generace ve volném čase, a současně s tím se hledají a postupně i nacházejí cesty směřující k budoucnosti.

Jejich složitost i společenská závažnost vyžaduje rozvíjet trvalý dialog a praktickou interakci mezi teorií a praxí oboru. Ty již sice v některých směrech probíhají, jsou však dosud místně i dosahem řešených problémů omezené, nekomplexní a nepřilíš soustavné. Naše konference by se proto měla stát počátkem široce založeného dialogu. Jako příspěvek k němu naznačme závěrem významné problémy, předpokládaná východiska a možné směry dalšího úsilí:

- Soustavně odkrývat a využívat možností volného času v různých fázích lidského života od dětství po věk seniora. Komplexní pozornost si vyžaduje zvláště věk dítěte a mladého člověka, kdy se vytvářejí základy pro jeho celoživotní rozvoj, uplatnění ve společnosti i smysluplnou realizaci volného času (celoživotní dimenze).
- Soustavně odkrývat a využívat možností volného času ve všech prostředích života a výchovy dětí a mladých lidí počínaje rodinou, přes volnočasové aktivity škol, specifických zařízení, sdružení a médií i působení širšího společenského prostředí v obci, celostátním i mezinárodním kontextu (celospolečenská dimenze).
- Koncepčně docenit a uceleně realizovat volný čas, netříštěný podle institucionálního nebo oborového hlediska a neomezovaný pouze na „výchovu mimo vyučování“. Východiskem by se mělo stát jeho pojetí jako komplexní, svébytné a inspirativní (a někdy ovšem také rizikové) součásti lidského života, kdy se výchovné aktivity stávají jeho významnou, přesto však „jenom“ součástí (vztah života a výchovy v podmínkách volného času).
- Brát v úvahu růst rozsahu, reagovat na diferenciaci obsahu a metod volného času a vycházet z jeho uplatnění v životě všech příslušníků

mladé generace. Sledovat a analyzovat to, jak v individuálním i celospolečenském hledisku nabývá volný čas dětí a mládeže na významu (demokratizace jako významná podmínka, výsledek i cíl jeho pedagogického zhodnocování).

- Uplatňovat různé přístupy k řešení jeho problematiky: zkoumat historii dosavadního vývoje, poznávat současnou empirii účastníků volnočasových aktivit dětí, mládeže, jejich vedoucích i činitelů vytvářejících pro jejich činnost podmínky; sledovat tendence směřující k budoucnosti a na základě reálné prognózy včas řešit podmínky jeho příštího rozvoje. Přitom se neomezovat pouze na souvislosti naší společnosti, nýbrž věnovat pozornost také možnostem srovnávání s dalšími zeměmi a celoevropským kontextem (různorodost přístupů odpovídající časové, prostorové a obsahové mnohotvárnosti výchovného zhodnocování volného času).
- Usilovat o účinnou realizaci volnočasových potřeb a očekávání se strany jejich účastníků, odkrývat a definovat reálné i potenciální rozpory a mezery mezi těmito potřebami a předpoklady na jedné straně a dosahovanými výsledky na straně druhé. Existující deficity lze účinně řešit pouze na základě aktivního, cílevědomého a poučeného působení pracovníků této oblasti, využívajících podpory komplexně pojaté politiky státu a samosprávy, činitelů občanské společnosti i participace samotných účastníků (přechod od zkoumání volného času k jeho uplatnění v praxi).

Všechny tyto přístupy tak směřují k rozvoji současného výchovného zhodnocování volného času a k překonávání nedostatků jeho realizace. Mají individuální a celospolečenský, aktuální i perspektivní dosah a význam. Pedagogika volného času může a má ve všech těchto směrech sehrát ve prospěch naší mladé generace a celé společnosti nezastupitelnou úlohu. Pokusme se proto v tomto směru jednat aktivně a účinně.

Referát přednesený na konferenci o výchově a volném čase (Teologická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2.–3. června 2005). Pro tisk autorem provedena jeho dílčí obsahová doplnění a stylistická úprava.

Literatura

- BLÁHA, V. *Volný čas, výchova a sociální formování žáků základní školy v době mimo vyučování*. Praha: SPN, 1980.
- HOFBAUER, B. *Concise multilingual Dictionary*. Praha: DDM, 1992.
- HOFBAUER, B. *Péče o volný čas mládeže a dětí v hlavním městě Švédska – Stockholm*. Praha: ÚDDMJF, 1968.
- HOFBAUER, B. *Zařízení pro mládež a děti ve Francii. O výchově dětí a mládeže Francie ve volném čase*. Praha: ÚDDMJF, 1969.
- HOFBAUER, B. *Děti, mládež a volný čas*. Praha: Portál, 2004.
- LOKAJÍČKOVÁ, J. *Pedagogika volného času*. Praha: SPN 1967.
- LOKAJÍČKOVÁ, J. *Pedagogické problémy volného času*. Hradec Králové: PF, 1974.

- OPASCHOWSKY, H. W. *Einführung in die Freizeitwissenschaft*. Opladen: Leske-Budrich, 1997.
- OPATA, R. *Úvod do teorie a praxe mimotřídní výchovy*. Praha: SPN, 1967.
- PÁVKOVÁ, J., HÁJEK, B., HOFBAUER, B., HRDLÍČKOVÁ, V., PAVLÍKOVÁ, A. *Pedagogika volného času*. 3. vyd. Praha: Portál 2002.
- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. 1. vyd. Praha: Portál, 1995.
- ŠAK, P. *Proměny české mládeže. Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů*. Praha: Petrklíč, 2000.
- SEDLÁŘ, R. *Výchova mimo vyučování, její tradice a principy*. Praha: SPN, 1968.
- SPOUSTA, V. *Teoretické základy výchovy ve volném čase*.
- TUČEK, M., a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON, 2003.
- VAŽANSKÝ, M., SMÉKAL, V. *Základy pedagogiky volného času*. Brno: Paido, 1995.
- Velký sociologický slovník*. Praha, 1996.

HOFBAUER, B. Vývoj, současný stav a výhled pedagogiky volného času v České republice. *Pedagogická orientace* 2005, č. 2, s. 88–105. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: PhDr. Břetislav Hofbauer, CSc., EAICY, Praha